

शतं वैखानसाः। पवमानः सोमः, १९-२१ अग्निः पवमानः। गायत्री, १८ अनुष्टुप्।

पवस्व विश्वचर्षणेऽभि विश्वानि काव्या। सखा सखिभ्य ईड्यः ॥ ९.०६६.०१

विश्वचर्षणे- सर्वद्रष्टः। सखा- सुहृत्सन्। सखिभ्यः- सुहृद्भ्यः। ईड्यः- स्तुत्यः सन्। विश्वानि- सर्वाणि। काव्या- दर्शनानि। अभि- अभिलक्ष्य। पवस्व- क्षर ॥१॥

ताभ्यां विश्वस्य राजसि ये पवमान धामनी। प्रतीची सौम तस्थतुः ॥ ९.०६६.०२

सोम- रस। पवमान- पुनान। ये। धामनी- स्थानभूते द्यावापृथिव्यौ। प्रतीची- त्वदभिमुखगमनशीले। तस्थतुः- तिष्ठतः। ताभ्याम्। विश्वस्य- विश्वहिताय। राजसि- प्रकाशसे ॥२॥

परि धामानि यानि ते त्वं सौमासि विश्वतः। पवमान ऋतुभिः कवे ॥ ९.०६६.०३

कवे- क्रान्तदर्शिन्। पवमान- पूयमान। सोम- रस। ऋतुभिः- यथाकालम्। यानि। ते- तव। धामानि- स्थानानि। तानि। त्वम्। विश्वतः- सर्वतः। परि असि- परिभूरसि ॥३॥

पवस्व जनयन्निषोऽभि विश्वानि वार्या। सखा सखिभ्य उक्तये ॥ ९.०६६.०४

सखा- सुहृत् सन्। सखिभ्यः- मित्रेभ्यः। उक्तये- रक्षायै। इषः- सदिच्छाः। विश्वानि वार्या- सर्वाणि वरणीयानि। अभि- अभितः। जनयन्- उत्पादयन्। पवस्व- क्षर ॥४॥

तव शुक्रासौ अर्चयो दिवस्पृष्टे वि तन्वते। पवित्रं सोम धामभिः ॥ ९.०६६.०५

तव- भवतः । शुक्रासः- शुद्धाः । अर्चयः- दीप्तयः । सोम- रस । धामभिः- स्वसदनैः । दिवस्पृष्ठे-  
चिदाकाशोत्कृष्टस्थाने । पवित्रम्- शोधकं प्रतीकम् । वि तन्वते- विस्तारयन्ति । प्रतीकस्य  
सूक्ष्मस्थितिं ख्यापयन्तीति भावः ॥५॥

तवेमे सप्त सिन्धवः प्रशिषं सोम सिस्त्रते । तुभ्यं धावन्ति धेनवः ॥ ९.०६६.०६

तव- भवतः । प्रशिषम्- प्रशासनम् । इमे- इमाः । सप्त सिन्धवः- सप्तधामस्थजीवोदकधाराः ।  
सिस्त्रते- अनुसरन्ति । धेनवः- चिद्रश्मयः । तुभ्यम्- त्वदर्थम् । धावन्ति ॥६॥

प्र सौम याहि धारया सुत इन्द्राय मत्सरः । दधानो अक्षिति श्रवः ॥ ९.०६६.०७

सोम- रस । अक्षिति- अक्षीणाम् । श्रवः- श्रुतिम् । दधानः- धारयन् । मत्सरः- हर्षवर्धनः सन् ।  
इन्द्राय- परमेश्वराय । सुतः- निष्पन्नः सन् । धारया । प्र- प्रकर्षेण । याहि- सर ॥७॥

समु त्वा धीभिरस्वरन्धिन्वतीः सप्त जामयः । विप्रमाजा विवस्वतः ॥ ९.०६६.०८

विप्रम्- मेधाविनम् । त्वा- भवन्तम् । हिन्वतीः- गच्छन्त्यः । सप्त जामयः- सप्त मूलशक्तिधारा  
बन्धुभूता आपः । विवस्वतः- परिचरणयुक्तस्योपासकस्य । आज्ञा- आत्मावरणजनितयुद्धे । धीभिः-  
चित्तधारणाभिः । सं अस्वरन्- सम्यक् द्योतयन्ति ॥८॥

मृजन्ति त्वा समग्रुवोऽव्ये जीरावधि प्वणि । रेभो यदज्यसे वने ॥ ९.०६६.०९

यत्- यदा । रेभः- मन्त्रशब्दः । वने- आश्रिते । अज्यसे- सङ्गतो भवति तदा । अग्रुवः- सूक्ष्मा  
मूलशक्तिधाराः । त्वा- भवन्तम् । सम- सम्यक् । जीरौ- स्तोत्रमये । स्वनि- मन्त्रध्वनियुक्ते ।  
अव्ये- सरणशीलरसस्य स्वस्थान एव रक्षाकरे उपलब्धिस्थाने । रसव्यञ्जके । रसस्य प्रवेशस्थाने ।  
रसतत्त्वस्य सुलभतया अवगमसाधनभूते । रसार्थयाचनसाधनभूते । रसक्रिये । रसावाप्तिसाधनभूते ।  
रसावरणे । रससंभक्तिरि । रसवर्धके । वरणीये प्रतीके । मृजन्ति- शोधयन्ति ॥९॥

पवमानस्य ते कवे वाजिन्सर्गा असृक्षत। अर्वन्तो न श्रवस्यवः ॥ ९.०६६.१०

पवमानस्य- पूयमानस्य । ते- तव । कवे- क्रान्तदर्शिन् । वाजिन्- प्राणमय । सर्गाः- धाराः ।  
अर्वन्तो न- तुरगा इव स्थिताः । श्रवस्यवः- श्रुतिकामाः । असृक्षत- सृज्यन्ते ॥१० ॥

अच्छा कोशं मधुश्चुतमसृग्रं वारं अव्यये। अवावशन्त धीतयः ॥ ९.०६६.११

कोशम्- प्रतीकम् । अच्छा- अभिलक्ष्य । वारे- श्रेष्ठे । अव्यये- रक्षामये भाजने प्रतीके । मधुश्चुतम्-  
माधुर्यश्रावकं रसम् । असृग्रम्- सृज्यन्ते । धीतयः- धियः । अवावशन्त- त्वां कामयन्ते ॥११ ॥

अच्छा समुद्रमिन्द्वोऽस्तं गावो न धेनवः। अगमन्नृतस्य योनिमा ॥ ९.०६६.१२

अस्तम्- स्वसदनम् । गावो न धेनवः- पशव इव । इन्दवः- हृदयक्लेदनकरा रसाः । समुद्रम्-  
हृत्समुद्रम् । ऋतस्य योनिम्- ऋतसदनम् । अच्छा- अभिलक्ष्य । अगमन्- गच्छन्ति ॥१२ ॥

प्र ण इन्दो महे रण आपो अर्षन्ति सिन्धवः। यद्गोभिर्वासयिष्यसे ॥ ९.०६६.१३

इन्दो- हे क्लेदनशील रस । यत्- यदा । गोभिः- चिद्रश्मिभिः । वासयिष्यसे- आच्छादितो भवसि  
तदा । नः- अस्मदर्थम् । महे- महते । रणाय- आनन्दाय । आपः सिन्धवः-  
स्यन्दनशीलजीवोदकानि । प्र- प्रकर्षेण । अर्षन्ति- सरन्ति ॥१३ ॥

अस्य ते सख्ये वयमियक्षन्तस्त्वोतयः। इन्दो सखित्वमुश्मसि ॥ ९.०६६.१४

अस्य- एतादृशस्य । ते- तव । सख्ये- सौहृदे । वयम् । इयक्षन्तः- यष्टुमिच्छन्तः । त्वोतयः-  
त्वद्रक्षिताः । इन्दो- क्लेदनशील रस । सखित्वम्- मैत्रीम् । उश्मसि- कामयामहे ॥१४ ॥

आ पवस्व गर्विष्ठ्ये महे सोम नृचक्षसे। एन्द्रस्य जठरं विश ॥ ९.०६६.१५

गविष्टये- ज्ञानान्वेषणाय । महे- महते । नृचक्षसे- उपासकानां तत्त्वदर्शनाय । सोम- रस । आ-  
समन्तात् । पवस्व- क्षर । इन्द्रस्य- परमेश्वरस्य । जठरे- हृदये । आ विश- प्रविश । सीदन् वनस्य  
जठरे पुनानः, भीमस्य वृष्णो जठरादभिश्चसो दिवे दिवे सहुरिः स्तन्नबाधित इत्यादिषु मन्त्रेषु  
जठरशब्दस्य मध्यभाग इति लक्षणया सारः स्वरूपं हृदयमिति वार्थः । हूयमानः-  
अस्माभिराहूतः ॥१५॥

महाँ असि सोम ज्येष्ठ उग्राणामिन्द ओजिष्ठः । युध्वा सञ्छश्चजिगेथ ॥ ९.०६६.१६

सोम- रस । महान्- महात्मा । असि- भवसि । उग्राणाम्- वीराणाम् । ज्येष्ठः- प्रथमः । ओजिष्ठः-  
अतिशयेन बलिष्ठः । युध्वा सन्- युद्धयन् । शश्चत्- सर्वदा । जिगेथ- जितवानसि ॥१६॥

य उग्रेभ्यश्चिदोजीयाञ्छूरेभ्यश्चिच्छूरतरः । भूरिदाभ्यश्चिन्महीयान् ॥ ९.०६६.१७

यः । उग्रेभ्यः- वीरेभ्यः । ओजीयान्- वीरतरः । शूरेभ्यः- समर्थेभ्यः । शूरतरः- समर्थतरः ।  
भूरिदाभ्यः- बहुदायकेभ्यः । मंहीयान्- दाता भवसि ॥१७॥

त्वं सोम सूर एषस्तोकस्य साता तनूनाम् । वृणीमहे सख्याय वृणीमहे युज्याय ॥ ९.०६६.१८

सोम- रस । त्वम् । सूरः- प्रेरकः । इषः- सदिच्छाः । आ- आभिमुख्येन पूरयसि । तोकस्य तनूनां  
साता- सन्ततिविस्तारलाभाय । सख्याय- मैत्र्यै । वृणीमहे- वरयामः । युज्याय- समाधये ।  
वृणीमहे ॥१८॥

अग्न आयूषि पवस आ सुवोर्जमिषं च नः । आरे बाधस्व दुच्छुनाम् ॥ ९.०६६.१९

अग्ने- अग्निभूत सोम । आयूषि । पवसे- क्षरसि । नः- अस्मदर्थम् । ऊर्ज- शक्तिम् । इषं च-  
सदिच्छामपि । आ सुव- प्रेरय । दुच्छुनम्- रक्षः । आरे- दूरे एव । बाधस्व- पीडय ॥१९॥

अग्निर्ऋषिः पवमानः पाञ्चजन्यः पुरोहितः। तमीमहे महागयम्॥ ९.०६६.२०

अग्निः- अग्निभूतः सोमः। ऋषिः- क्रान्तदर्शी। पवमानः- पुनानः। पाञ्चजन्यः-  
ब्राह्मणक्षत्रियवैश्यशूद्रनिषादानां समानः। पुरोहितः- पुरतः प्रत्यक्षतो हिताय स्थापितः। तम्- अमुं  
सोमम्। महागयम्- महद्भिर्गातव्यम्। ईमहे- याचामहे॥२०॥

अग्ने पवस्व स्वपा अस्मे वर्चः सुवीर्यम्। दधद्रयि मयि पोषम्॥ ९.०६६.२१

मयि। पोषम्- पुष्टिमयीम्। रयिम्- संपदम्। दधत्- धरन्। अस्मे- अस्माकम्। वर्चः- तेजः।  
सुवीर्य- शोभनवीर्यम्। स्वपाः- शोभनजीवनोदकयुक्तः सन्। अग्ने- अग्निमय सोम। पवस्व-  
क्षर॥२१॥

पवमानो अति स्त्रिधोऽभ्यर्षति सुष्टुतिम्। सूरौ न विश्वदर्शतः॥ ९.०६६.२२

पवमानः- पुनानः। स्त्रिधः- अन्तरायान्हिंसकान्। अति- अतिक्रम्य। सुष्टुतिम्- शोभनमन्त्रम्।  
विश्वदर्शतः- सर्वैर्दर्शनीयः। सूरौ न- सूर्य इव। अभ्यर्षति- अभिगच्छति॥२२॥

स मर्मृजान आयुभिः प्रयस्वान्प्रयसे हितः। इन्दुरत्यौ विचक्षणः॥ ९.०६६.२३

सः- असौ। इन्दुः- क्लेदनशीलो रसः। आयुभिः- उपासकैः। प्रयसे- हव्याय। मर्मृजानः-  
शोधितः। प्रयस्वान्- हव्यवान्। हितः। अत्यः- अश्वभूतः प्राणभूत इति भावः। विचक्षणः-  
विशेषद्रष्टा भवति॥२३॥

पवमान ऋतं बृहच्छुक्रं ज्योतिरजीजनत्। कृष्णा तमांसि जङ्घनत्॥ ९.०६६.२४

पवमानः- पुनानः। बृहत्- महत्। शुक्रम्- शुभ्रम्। ज्योतिः। ऋतम्- प्रकृतिनियतिभूतसत्यम्।  
अजीजनत्- ससर्ज। कृष्णा तमांसि- अन्धकारान्। जङ्घनत्- नाशयामास॥२४॥

पवमानस्य जङ्घतो हरेश्चन्द्रा असृक्षत। जीरा अजिरशौचिषः ॥ ९.०६६.२५

पवमानस्य- पुनानस्य। हरेः- आकर्षकस्य सोमस्य। जङ्घतः- वृत्रनाशकस्य। जीराः- निष्पादिताः। अजिरशौचिषः- सर्वतो गच्छन्त्यो दीप्तयः। चन्द्राः- आह्लादकाः। असृक्षत- सृज्यन्ते ॥२५॥

पवमानो रथीतमः शुभ्रेभिः शुभ्रशस्तमः। हरिश्चन्द्रो मरुद्गणः ॥ ९.०६६.२६

पवमानः- पुनानः सोमः। रथीतमः- अतिशयेन रथेश्वरः। शुभ्रेभिः- शुक्लदीप्तिभिः। शुभ्रशस्तमः- अतिशयेन दीप्तः। हरिश्चन्द्रः- आकर्षकश्चाह्लादकश्च। मरुद्गणः- प्राणविशेषसंयुतः ॥२६॥

पवमानो व्यश्नवद्रश्मिभिर्वाजसातमः। दधत्स्तोत्रे सुवीर्यम् ॥ ९.०६६.२७

स्तोत्रे- मन्त्रे। सुवीर्यम्। दधत्- धारयन्। वाजसातमः- संपत्संभक्ता। पवमानः- रसः। रश्मिभिः- चित्किरणैः। व्यश्नवत्- व्याप्नोति ॥२७॥

प्र सुवान् इन्दुरक्षाः पवित्रमत्यव्ययम्। पुनान् इन्दुरिन्द्रमा ॥ ९.०६६.२८

सुवानः- निष्पन्नः। इन्दुः- क्लेदनशीलो रसः। अव्ययं पवित्रम्- सरणशीलरसस्य स्वस्थान एव रक्षाकरमुपलब्धिस्थानमित्यर्थः। रसव्यञ्जकम्। रसस्य प्रवेशस्थानम्। रसतत्त्वस्य सुलभतया अवगमसाधनभूतम्। रसार्थाचनसाधनभूतम्। रसक्रियम्। रसावाप्तिसाधनभूतम्। रसावरणम्। रससंभक्तरम्। रसवर्धकम्। शोधकं भाजनं प्रतीकम्। अति- अतिक्रम्य। इन्द्रम्- ईशनाधिदैवतम्। आ- आभिमुख्येन। पुनानः- पूयमानः। प्र- प्रकर्षेण। अक्षाः- क्षरति ॥२८॥

एष सोमो अधि त्वचि गवाँ क्रीळत्यद्रिभिः। इन्द्रं मदाय जोहुवत् ॥ ९.०६६.२९

एषः- अयम् । सोमः- रसः । इन्द्रम्- ईशनाधिदैवतम् । मदाय- हर्षाय तृप्तये । जोहुवत्- आह्वयन् ।  
अद्रिभिः- स्थैर्यप्रतीकैर्ग्रावाभिर्निष्पन्नः । गवां त्वचि अधि- चिद्रश्मिमयरूपे । क्रीळति-  
विहरति ॥२९॥

यस्य ते द्युम्नवत्पयः पवमानाभृतं दिवः । तेन नो मृळ जीवसे ॥ ९.०६६.३०

यस्य । ते- तव । पवमान- पुनान । द्युम्नवत्- दीप्तियुक्तम् । पयः- सारम् । दिवः- चिदाकाशात् ।  
आ भृतम्- आहृतम् । तेन । नः- अस्मान् । जीवसे- उज्जीवनाय । मृळ- आनन्दय ॥३०॥

Dr. Rangrajan